

РОЗДІЛ 4.

Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст.

1. Ліквідація польської й становлення української політичної системи

На середину XVII ст. у функціонуванні політичної системи Речі Посполитої на українських землях (особливо у Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському воєводствах) уже виразно окреслилися слабкі сторони, що таїли потенційні загрози її існуванню. Вони виявлялись у різних підсистемах: інституційній, комунікативній та функціональній. Зупинимося на найголовніших із них.

Як відомо, за формою державного устрою Річ Посполита становила федерацію, в якій українські землі користувалися обмеженою адміністративно-територіальною, судовою й культурно-релігійною автономією¹. Попри те, що інкорпораційна політика, яка проводилася польською політичною елітою, переслідувала досягнення повної територіальної інтеграції, а також уніфікації, причому не лише політичної, а й правової, спротив шляхти, котра вдало використовувала чинну правно-територіальну структуру Речі Посполитої (вона фактично становила собою спілку у значній мірі самостійних самоврядних територіальних одиниць — воєводств і земель²), дозволив зберегти базові елементи останньої.

Окрім цього, шляхті вдалося виробити погляд на чотири «руські воєводства» (Брацлавське, Волинське, Київське й Чернігівське) як на одну політичну спільність із загальною спадщиною й сформулювати теорію контракту, що розумівся як «вільний зв'язок руських сарматів з польськими сарматами, укладений у лоні унії»³. Відтак залишався всього один крок до появи ідеї перетворення Речі Посполитої у триєдину федерацію Польщі, Литви й Русі, що, зрозуміло, вимагало б реформування державного устрою, до чого політична еліта була не готовою. Ще один важливий аспект проблеми: у порубіжному регіоні Київського воєводства (південніше умовної лінії Тетіїв — Біла Церква — Київ — Переяслав — Лубни — Миргород) інтенсивними темпами проходив процес становлення козацького самоврядування, що означало його «виламування» з чинних владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі. Не випадково точилися розмови про творення козаками своєї

окремішньої «республіки», перебирання ними на себе влади, що належала тільки королю й Речі Посполитій. Інакше кажучи, відбувалося формування нового державного організму⁴.

Істотними вадами системи державного управління, що помітно впливали на ефективність функціонування інституційної підсистеми, були слабкість центральної влади, насамперед королівської; значна самостійність «локальних осередків... без згоди яких не можна було здійснювати управління»⁵; відсутність постійно діючої королівської адміністрації, свого роду державної бюрократії, як у центрі, так і на місцях.

На її діяльності негативно позначалися напружені, якщо не відверто ворожі, відносини між католицькою, православною та греко-католицькою (уніатською) церквами, що постійно породжувало конфлікти на релігійному ґрунті.

Нагромаджувалися серйозні суперечності у функціонуванні на українських теренах комунікативної підсистеми, яка визначає характер і зміст політичних відносин і характеризує «відкритість влади, її здатність до діалогу, прагнення до злагоди...»⁶. Намагаючись якомога швидше домогтися інтеграції Волині, Брацлавщини, Київщини, а пізніше й Чернігівщини з польськими землями в єдиний державно-політичний організм, влада, з одного боку, створювала сприятливі умови для колонізації й покатоличення української еліти з метою її консолідації з польською на основі польської державної ідеї, а з другого — постійно обмежувала вживання української мови, вдавалася до утисків православної віри. Вона прагнула не допустити усвідомлення українською шляхтою себе «політичним народом руським», окремішним від польського (пригадаємо: у текстах реституційних київського і волинського привілеїв 1569 р. стосовно місцевої шляхти замість поняття «народ руський» ужито аморфний термін «стани» цих провінцій⁷), аби запобігти утворенню Української/Руської держави як третьої складової Речі Посполитої, а відтак перетворенню українського народу у суб'єкт її політичного життя. Розуміння польською політичною елітою того факту, що православ'я становить собою підмур'я збереження національної самоідентичності українців/русинів, їхньої мови, культури й побуту, відкривало шлях для перетворення його на об'єкт зневаги, утисків, а то і заборон (після Берестейського собору і до 1632 р. православна церква у державі не мала правового визнання). Водночас відбувалася експансія католицизму, проїнятого ідеєю «антемурале», якою православ'я й уніатство трактувалися як антихристиянське варварство⁸.

Абсолютне домінування шляхти у соціальній структурі суспільства й політичному житті (перебрала від монарха у свої руки роль політичного суверена, утворила елекційну монархію тощо⁹) призвело до подальшого обмеження свобод міщанського стану та закріпачення селянства, котре ставало об'єктом купівлі-продажу. За визнанням дворянина короля Яна Казимира француза Каспера де Тенде, іноземців шокувало ставлення

шляхтичів до селян, котрі знаходилися у їхній власності, як до худоби, привласнення собі права розпоряджатися їхнім життям та смертю, що суперечило «заходам Євангелії»¹⁰. Намагання шляхти запровадити у 30–40-х роках XVII ст. у південних і східних обширах України кріпацтво породило небаченої гостроти соціальний антагонізм. Окрім цього, засліпленість гегемонізмом у суспільстві не дозволила їй об'єктивно оцінити значимість формування у прикордонному регіоні козацтва, а сповідувана ідеологія сарматизму виключала можливість визнання за ним прав вільного стану, якщо не рівного собі, то, в усякому разі, привілейованого («лицарського»). Спроба взагалі ліквідувати козацтво як стан спричинила ще один масштабний і потужний соціально-політичний конфлікт. Отже, у комунікативній підсистемі визрівали міжнаціональні, міжконфесійні та соціально-політичні суперечності й конфлікти, що несли в собі загрозу руйнації всієї іноетнічної моделі політичної системи, яка існувала на українських землях.

Наростала напруженість і в культурній підсистемі, основу якої становлять наявні субкультури (насамперед політична культура) й релігійна система. Перший вододіл виник у релігійній сфері. На думку польського історика Я.Тазбора, в умовах наступу контрреформації шляхетський стан почав вбачати у католицизмі обґрунтування свого панівного становища у державі, гарантію збереження влади над селянами, об'єднуючий чинник шляхетської спільноти у всій Речі Посполитій. Відбувалося злиття понять шляхтич – поляк – католик; будь-які виступи проти панівного віросповідання почали розглядатися як загроза і для станових привілеїв шляхти. У свідомості останньої започатковується сприйняття особи, що сповідувала іншу віру, вже одночасно як політичного і соціального ворога. Найбільш акумульованого вигляду це набуло у виступі відомого польського сановника Є.Оссолінського на елекційному сеймі 1632 р.: «...католицька ж віра була і є панею й господинею у своєму домі». Дисидентам же нагадувалося: «а тому стільки маєте можливостей, скільки вам з ласки дозволено»¹¹.

Дискримінаційні заходи щодо православної церкви з боку польської політичної еліти наштовхувалися на потужний спротив різних прошарків українського суспільства, в очах якого православ'я ставало найважливішим символом й атрибутом їхнього буття. Зокрема, майбутній вождь Української революції Б.Хмельницький підкреслював: «... мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирили охоче»¹². Посягання на старожитню батьківську віру розглядалося як загроза існуванню власне самого народу, а відтак міжконфесійні стосунки набирали рис міжнаціонального ворогування.

Другий вододіл розширювався й поглиблювався у сфері політичної культури польського народу політичного (включаючи й українську шляхту, котра поділяла польську політичну доктрину), з одного боку, та українського козацтва й патріотично налаштованої шляхти – з іншого.

Пройнята ідеєю національної зверхності, що виступала стрижнем ідеології сарматизму («не має шляхти під сонцем понад шляхту польську і синів Корони»¹³), польська шляхта дивилася на Русь як на споконвічну невід'ємну складову теренів Польщі, заселену політично й культурно відсталим народом, який підлягав колонізації, себто денаціоналізації й покатоличенню¹⁴. Зі свого боку, в умовах бурхливого піднесення національної самосвідомості православне духовенство, українська шляхта, інтелігенція й козацтво формулюють такі положення концепції відрубності існування руського/українського народу:

- місце проживання русинів — священна земля предків, споконвічний руський край, Батьківщина;
- Русь — політичний простір, що охоплював власне українські землі, при цьому поза ним «абсолютно й безальтернативно» залишалися «не лише російські, а й білоруські терени»¹⁵;
- русини — народ, окремий від російського й білоруського (хоча продовжувало залишатися маркування населення України й Білорусі назвою «руський народ»);
- безперервність тяглості й легітимації політичного життя руського народу («руські землі Речі Посполитої — це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominium suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)»¹⁶);
- козацтво — політичний народ, який рівний за лицарськими правами шляхті й є таким самим «членом Речі Посполитої», як і вона;
- руський народ — третій рівноправний з польським і литовським народ Речі Посполитої, який «до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного»¹⁷.

Пріоритетними цінностями у свідомості значної частини українського православного населення стають захист віри, «прав і вольностей руського народу». Відбувалося формування нових стандартів політичної поведінки, визначальною у якій стає готовність піднятися на збройну боротьбу проти чинної політичної системи.

Істотними вадами була позначена й діяльність її функціональної підсистеми, призначення якої полягало у виробленні заходів, спрямованих на збереження, а за потреби на зміну наявної політичної ситуації. Здавалося б, що панівний режим шляхетської демократії, враховуючи наявність традиційних демократичних принципів у методах і засобах здійснення політичної влади, вчасно відреагує на появу нових політичних реалій на теренах України й шляхом пошуку компромісів віднайде механізми збереження владно-політичної інтеграції суспільства. Проте цього не сталося. Польська політична еліта виявилася нездатною ре-

формувати державний устрій, політичні інститути тощо. Влада зробила ставку на використання виключно силових ресурсів, «вогнем і мечем» придушуючи спалахи невдоволення і виступи проти неї, вдаючись при цьому до застосування елементів етнічних чисток¹⁸. Політика репресій не розв'язувала складних проблем, а породжувала ненависть до чинної політичної системи. Як слушно зауважував М.Грушевський, «все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення “руського народу” Польщею... Все що панувало і утискало, було “лядське” — походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене»¹⁹. Таке протистояння неминуче вело до соціально-політичного вибуху.

Взимку 1648 р. на Запорозжі спалахнуло козацьке повстання під проводом обраного гетьманом Війська Запорозького Б.Хмельницького. Його учасники домогалися скасування «Ординації» 1638 р., поновлення козацьких прав і свобод і, що важливо, визнання за козацьким регіоном автономії у складі Польщі. Проте отримали типову для способу мислення польської еліти відповідь: «... швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей»²⁰. Після розгрому у травні польських армій біля р.Жовті Води і під Корсунем Б.Хмельницький запропонував полоненому великому гетьману М.Потоцькому передати до Варшави нові вимоги, що передбачали визнання створеного на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) з визначеними кордонами, власним адміністративно-територіальним устроєм й органами виконавчої влади політичного утворення («вільного козацького князівства»), очолюваного гетьманом, яке б підлягало лише зверхності короля. Однак отримав відмову під тим приводом, що Польща ніколи не погодиться піти на такі великі поступки²¹. Отже, вже на початковому етапі Української революції польська сторона відкинула можливість пошуку порозуміння, хоча у цей час ані гетьман, ані більшість старшин і козаків не думали поривати з Річчю Посполитою. Вони домогалися лише проведення певних реформ, спрямованих на зміцнення королівської влади, визнання козацтва «політичним народом» зі своїми становими привілеями, непопорушності прав і свобод руського народу та православної церкви, перетворення козацького регіону в автономне державне утворення.

Смерть короля 20 травня 1648 р. внесла помітні корективи у перебіг подій. З одного боку, втративши потенційного союзника (як це видавалося козацтву), гетьман розіслав Україною загони під проводом досвідчених козаків, яким доручалося піднімати на боротьбу населення²², з другого — у часи безкоролів'я центр політичного життя й функціонування виконавчих органів влади перемістився у воєводства (політично-адміністративно-військово-скарбові одиниці держави)²³. У вир повстання втягуються сотні тисяч козаків, селян, міщан, дрібних шляхтичів, представників православного духовенства. «Заразившись запорозьким

духом»²⁴, вони прагнули ліквідувати польське панування, релігійні й соціальні утиски, а також «відсунути кордони Польщі аж до Вісли»²⁵.

В умовах масового характеру боротьби сповна проявилася слабкість інституційної підсистеми. Відсутність державної адміністрації на місцях, безсилля центральної влади, неспроможність провінційних владних інституцій (сеймиків, судів, земських установ) організувати спротив неочікуваному противнику сприяли успіхам повстанців. На середину серпня вони повністю оволоділи лівобережною частиною Київського воєводства й усім Чернігівським. До середини вересня у їхніх руках опинилися правобережна частина Київського, Брацлавське, Подільське, південна й центральна частини Волинського воєводств. За свідченням одного із шляхтичів, «повстання Руське і сприяглий з поганями (татарами. — *Авт.*) натовп хлопства, опанувавши повністю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства і більшу частину Волинського, міста всі, замки, фортеці... здобули, висікли, костьоли пограбували, святині потоптали, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...»²⁶.

Нова перемога української армії під Пилявцями (23 вересня) та її похід на Захід завершили звільнення (за винятком кількох міст) усіх етнічних українських земель (включаючи й ті, що перебували у складі Великого князівства Литовського). Польська і переважна більшість української шляхти (окрім тих, котрі взяли участь у визвольній боротьбі) залишила їхні межі. Припинилося функціонування усіх без винятку польських органів влади, а в містах — дореволюційного самоврядування, католицької і греко-католицької церков, синагог і кагалів. Фактично це означало ліквідацію на звільнених теренах політичної системи Речі Посполитої.

Ситуація змінилася після укладення 21 листопада Б.Хмельницьким з новообраним королем Яном Казимиром перемир'я, що передбачало визнання Військом Запорозьким підлеглості суверенній владі монарха й відведення українського війська до традиційного козацького регіону, а відтак поновлення функціонування польської політичної системи майже на всій території України²⁷. Причина цієї найбільшої помилки гетьмана та його соратників полягала у їхній вірності ягеллонській ідеї єдності Речі Посполитої. Вони продовжували сподіватися на реформування новим королем державного устрою останньої, внаслідок чого більшість визволених українських земель (принаймні в складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського та Чернігівського воєводств) мала б отримати статус рівноправного суб'єкта федерації²⁸. Щоправда, на зворотному шляху Б.Хмельницький, всупереч домовленості, розпорядився залишати залоги у поселеннях східніше лінії верхів'я р.Горинь — м.Кам'янець-Подільський. Свідченням збереження на підконтрольних йому територіях козацьких органів влади слугував той факт, що шляхта

отримувала право повертатися до «ділчих маєтностей» тільки за умови визнання нею чинності прерогатив останньої²⁹.

Однак, незважаючи на всі заходи, відбувся трагічний за своїми наслідками поділ українських земель на дві частини, з яких одна продовжувала залишатися складовою Корони, а друга перетворювалася в окремий державний організм — козацьку Україну, кордон між якими (попри його певні зміни у той чи інший бік) скасувати так і не вдалося. Польський уряд при допомозі приватних підрозділів магнатів та шляхти, що поверталася до володінь, відразу ж за допомогою зброї почав поновлювати функціонування воєводських і повітових владних інституцій та католицьких культових споруд, відроджувати дореволюційну модель соціально-економічних відносин тощо. Цей процес супроводжувався масовим винищенням покозачених селян і міщан, котрі намагалися обстоювати свої завоювання. До літа 1649 р. їхній спротив було зламано, і на території Белзького, Руського, західних частин Волинського і Подільського воєводств в основному завершено реставрацію головних інститутів польської політичної системи³⁰.

Інакше розвивалися події на теренах козацької України. Покозачені селяни і міщани, організовані у полки, всупереч розпорядженням гетьмана, навідріз відмовилися допускати шляхту до маєтків, а урядників — до виконання владних функцій. У кінці лютого польські комісари, котрі брали участь у Переяславських переговорах з Б.Хмельницьким, повідомляли до Варшави, що «нікому не вільно [повернутися] до своїх маєтків, а ми, які їх тут маємо, дивимосся на них тільки здалека»³¹. Брацлавський воєвода А.Кисіль, який очолював цю комісію, з жалем констатував: «...почавши від Случі й до Чигирини розташоване військо Хмельницького й увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам, котрим і до домівок не має як приїжджати»³². Представникам польської еліти кидалася у вічі «нечувана ненависть Русі до ляхів»³³. За таких обставин укладене 24 лютого перемир'я у Переяславі зафіксувало факт розподілу українських земель по умовній лінії р.Горинь — Кам'янець-Подільський³⁴, а відтак визнання польською стороною втрати свого владарювання над територією на схід від неї.

Укладений у серпні 1649 р. Зборівський договір, визнаючи політичну автономію козацької України (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств), передбачав поновлення чинності у ній дореволюційної політичної системи. Однак відродження її підсистем проходило дуже повільно, оскільки гетьманський уряд, козацтво, а особливо поспільство всіляко протидіяли появі магнатів і шляхти, урядників, проведенню сеймиків, роботі різних судових установ тощо. Хоча формально існувало двовладдя, реальна влада належала гетьману й витвореним українським політичним інституціям. Навіть польський канцлер, інші найвищі сановники Речі Посполитої та магнати, не кажучи вже про

шляхту, аби домогтися надходження прибутків з своїх володінь, змушені були звертатися по допомогу до Б.Хмельницького. Та власне й сам король клопотався у нього, щоб на місцях не чинилися перешкоди урядникам у збиранні подимного й інших податків, затверджених сеймом, оскільки коронний скарб зазнає великих збитків³⁵. Глухівський сотник у квітні 1651 р. роз'яснив севському воєводі Т.Щербатову відмінність внутрішньополітичної ситуації в Гетьманщині³⁶ від дореволюційної таким чином: пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которіє уже третій рок як за Вислу потекали. А до господаря нашего не пишеш пана Богдана Хмельницького, гетьмана всего Войска Запорозкого, і пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозкого. Теди живіт знаєш подружкий і знайте як писат»³⁷.

Поразка українського війська під Берестечком (липень 1651 р.) й укладення Білоцерківського договору (вересень 1651 р.) утворили сприятливі умови для втілення у життя стратегічної програми Варшави — ліквідації політичної автономії козацької України. До травня 1652 р., долаючи спротив населення, польська влада спромоглася частково утвердитися на теренах Брацлавського й Чернігівського воєводств; відбувалося відродження її органів і в Київському воєводстві, де паралельно продовжували діяти українські інститути влади. Проте розгром Б.Хмельницьким польської армії під Батогом (2 червня 1652 р.) викликав масове повстання на теренах козацької України, на яких повністю припиняється функціонування польської політичної системи. Цю ситуацію зафіксував у 1653 р. сотник П.Уманець у листі до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»³⁸. Всі наступні намагання Варшави (внаслідок укладення Гадяцького договору 1658 р., полонофільської політики уряду гетьмана Павла Тетері у 1663—1664 рр., походу короля у 1663 р. у Лівобережжя, укладеного з Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р.) поширити на Гетьманщину власну політичну систему зазнали повної невдачі.

Водночас із руйнуванням річпосполитської політичної системи з самого початку революції спостерігався надзвичайно інтенсивний процес формування української. Його головною специфікою було те, що він відбувався в умовах істотного впливу національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби і розпочався за відсутності політичної еліти (вона також переживала своє становлення) й української державної ідеї.

Національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI — першої по-

ловини XVII ст. Постійні військові дії зумовлювали винятково важливу роль у функціонуванні різних її підсистем мілітарного чинника. Незавершеність розбудови структури політичної системи, перебування її у стані динамічних змін негативно позначалися на діяльності інститутів політичного життя, методах і засобах реалізації політичної влади, політичних відносинах й розвитку політичної культури.

Уже впродовж перших років революції закладаються підвалини інституційної підсистеми, складовими якої виступали держава, православна церква й органи самоврядування. Процес творення Української держави відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Складністю відзначалося оформлення її територіального ареалу. На кінець 1648 р. до нього входили майже всі етнічні українські землі; взимку—навесні 1649 р. — терени на схід від лінії р.Горинь — Кам'янець-Подільський; внаслідок укладення Зборівського договору територія козацької України обмежується Брацлавським, Київським й Чернігівським воєводствами. Власне вони (бл. 180-200 тис. кв. км) і стають просторовою основою держави. Її кордони проходили: на заході (з Молдавією і Польшею) по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р.Случ; на півночі (з Литовським князівством) уздовж річок Словесна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханством) по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Впродовж 1654—1657 рр. межі Гетьманщини розширилися — на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. У 1659 р. останні втрачаються. В наступні роки революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорозжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, а від нього до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р.Берди, вгору по ній до Конки й Дніпра³⁹.

Населення Української козацької держави (в абсолютній більшості це були українці/русини) налічувало на 1648 р. приблизно 1,6-2 млн осіб (трохи менше або близько половини від загальної кількості мешканців всього етнічного українського ареалу). Воно усвідомлювало себе одною соціокультурною спільнотою, невід'ємною складовою якої вважало і жителів українських земель, що залишалися в складі Речі Посполитої. Виступаючи активним суб'єктом творення власної політичної системи, населення козацької України наполегливо обстоювало її самостійність і право на існування. В умовах інтенсивного формування нового суспільства воно збагачувалося новими етнопсихологічними рисами. Показово, що з середини 50-х років XVII ст. за ним все активніше закріплюється саме назва «українці», «український народ». Анонімний автор «Римованої хроніки» (80-ті роки XVII ст.), сполонізований український шляхтич, описуючи кончину Б.Хмельницького, підкреслив, що це трапилося

«з великим жалем **народу українського** (виділено нами. — *Авт.*)»⁴⁰. А за витвореною державою, яка спочатку називалася «Військо Запорозьке», закріплюється назва «Україна».

Відбувається (починаючи з 1648 р.) процес становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів (засобів). Визначаються основні напрями її функціонування. Складається державний апарат, очолюваний гетьманом, повноваження якого (особливо у період урядування Б.Хмельницького) були незрівнянно ширшими, ніж у короля Речі Посполитої. Щоправда (відповідно до козацького звичаєвого права), верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана й генеральної старшини, розв'язання найважливіших політичних питань. У зв'язку зі зміцненням прерогатив гетьмана її роль помітно зменшується. Водночас з органу прямого народовладдя вона перетворюється у представницький — у роботі брали участь представники не лише від полків, сотень і запорозького козацтва, але й духовенства, міщан (міської адміністрації) й інколи покозачених селян. Витворився генеральний уряд, до складу якого, крім гетьмана, входили генеральні старшини. На відміну від Польщі, в козацькій Україні виникли ефективно діючі місцеві (полкові й сотенні) органи виконавчої влади, що жорстко підлягали по вертикалі центральному уряду.

Не схожим на польський був й адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини, яка поділялася не на воєводства й повіти, а на полки й сотні, що не становили собою самостійних і самоврядних територіальних одиниць. За формою правління у роки революції козацька держава була республікою, хоча за гетьманування Б.Хмельницького еволюціонувала у бік монархії. До 1663 р. вона функціонувала як унітарна держава, а пізніше перетворюється в поліцентричне об'єднання трьох державних утворень: Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя. Непростим є питання щодо суверенітету козацької України. Попри визнання Б.Хмельницьким верховенства влади короля (до середини 1652 р.), а з 1654 р. — московського царя, Українська держава де-факто володіла всією повнотою верховної влади всередині країни й проводила незалежний зовнішньополітичний курс. Після його смерті спостерігалася тенденція збереження внутрішнього суверенітету й обмеження (інколи зведення майже нанівець) зовнішнього.

Важливу роль відігравала православна церква, що позбулася утисків й стала повноправною складовою інституційної підсистеми (католицька церква хоча й функціонувала, проте її значимість різко впала, греко-католицька взагалі припинила існування). Вона користувалася всебічною підтримкою всіх гетьманських урядів і брала активну участь у політичному житті. Щоправда, діяльність окремих ієрархів далеко не завжди сприяла зміцненню консолідації суспільства, обстоюванню національних інтересів у відносинах з іншими державами.

З польської інституційної системи в українську перейшло міське самоврядування, що функціонувало на основі магдебурзького права. Воно не було скасоване, й усі міста, які ним володіли, продовжували користуватися його привілеями. Правда, впродовж 1648 р. у цих містах відбулося переобрання війтів, бурмистрів, райців, лавників та інших посадовців. Зокрема, у першій половині червня хотимизький воєвода зауважував, що у Гадячі й Веприку «панів і урядників нікого не має, тільки міщани і війти нові з міщан»⁴¹. Аналогічні процеси відбувалися на Правобережжі й у західноукраїнських землях. Відомі факти створення органів самоврядування в містах, які до того його не мали, — у Терембовлі, Рогатині, Дрогобичі, Долині, Городку, Янові та ін.⁴² Самоврядні структури створювалися і в поселеннях, які не мали магдебурзького права (ратушні міста на теренах Гетьманщини).

Помітне місце у будь-якій політичній системі посідає її регулятивна (нормативна) підсистема, що включає у себе соціально-політичні норми, на основі яких регулюються політичні відносини. На пріоритетні позиції серед них виходять норми національного права⁴³. У силу певних причин саме регулятивна підсистема відзначалася найбільшою недосконалістю у порівнянні з іншими. Річ у тім, що на теренах козацької України втратило у своїй основі чинність польське право, що регулювало суспільні відносини. Продовжували діяти лише окремі збірки писаного права, зокрема, Литовські статuti, «Саксон» у переробці П.Щербича, «Порядок» Б.Троїцького, «Право Холмське» в опрацюванні П.Кушевича, церковні книги тощо⁴⁴. На чільне місце вийшло козацьке звичаєве право, що поширило свою чинність на всю державу й стало, вочевидь, головним джерелом формування українського права. Зокрема, саме звичаєве право «займанщини» слугувало обґрунтуванням масштабного перерозподілу земельної власності на користь козацтва й поспільства⁴⁵. Важливу роль відігравали також прийняті влітку 1648 р. «Артикули (статті) про устрій Війська Запорозького» (вони виходили за межі суто військового статуту й охоплювали інші сфери суспільних відносин і функціонування державної влади як на вищому, так і місцевому рівнях), універсали гетьманів, сотників, судові ухвали.

Водночас перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, стосунках між соціальними станами і групами, індивідом і соціальними спільнотами, з одного боку, і державними структурами — з іншого, між політичними інститутами тощо, вимагали правового оформлення у законодавчих актах. Поряд із цим спостерігалася трансформація різних моральних понять й правил поведінки⁴⁶, що також потребувало їх закріплення певними правовими нормами. Проте політична еліта Гетьманщини не була готовою усвідомити політичної значимості створення національного правового кодексу (кодексів) (вона приступила до його розробки лише у другій чверті XVIII ст.). Відсутність кодифікованого права не тільки вкрай негативно позначалася на функ-

ціюванні політичної системи, але й виступала потенційною загрозою реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Динамічною й водночас ефективно функціонуючою виявилася комунікативна підсистема. Революційний вибух, по-перше, зруйнував типову для середньовічного станового суспільства закритість, а по-друге, не тільки виявився потужним поштовхом для розширення каналів горизонтальної (латеральної) мобільності, але вперше в історії України відкрив можливості для вибудови вертикальної соціальної мобільності. Радикальним чином змінилася соціальна структура, з якої зникли князі, магнати, середня й більшість дрібної шляхти, католицьке й греко-католицьке духовенство, євреї-орендарі. Втрата шляхтою прерогатив панівного стану зняла гостроту соціальних суперечностей у суспільстві. Адже козацтво, що посіло у ньому привілейоване становище, упродовж революції залишалося «відкритим»: до його лав могли потрапити усі бажуючі за умови обов'язкового виконання військової повинності. Селянство стало вільним й здобуло право власності на землю й угіддя. Міщани й православне духовенство отримали відповідний суспільний статус й певні привілеї⁴⁷. Були ліквідовані також умови для міжетнічного й міжконфесійного протистояння.

Помітно складнішими виявилися відносини між владою та соціальними групами. Так, намагання уряду Б.Хмельницького реалізувати умови Зборівського й Білоцерківського договорів, якими передбачалося обмеження чисельності козацького стану й поновлення дореволюційної соціально-економічної моделі, зумовлювали масові виступи поспільства й незаможного козацтва. Невраховування гетьманом Іваном Виговським інтересів запорожців та покозачених селян і міщан стало однією з причин громадянської війни 1658—1663 рр., а політика П.Тетері, спрямована на повернення шляхти до маєтків й відродження великого магнатського й середнього шляхетського землеволодіння та польських органів влади, призвела до потужного повстання 1664—1665 рр. у Правобережній Гетьманщині й втрати ним булави. І все ж слід визнати, що влада в Українській державі виявилася незрівнянно відкритішою у порівнянні з Польщею й більш спроможною до діалогу з суспільством. У період гетьманатів⁴⁸ Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького й П.Дорошенка вона засвідчувала прагнення до пошуків компромісів і злагоди у суспільстві.

Найскладнішими виявилися відносини в середині політичної еліти, що переживала процес формування. Після смерті Б.Хмельницького власне групові інтереси нерідко переважали над загальнодержавними (національними), що не без підтримки зовні породжувало міжусобиці й в кінцевому рахунку призвело до зміни державного устрою козацької України.

Відбувалося інтенсивне творення культурної підсистеми якісно нового змісту. Ліквідація підвалин домінуючої політичної культури польського «політичного народу», що ґрунтувалася на польській моде-

лі католицизму, з одного боку, дозволила викристалізувати культурно-релігійну однорідність суспільства, що позитивно позначилося на діяльності політичних інститутів, а з другого — забезпечила сприятливі умови для розвитку політичної культури українців. Її підвалиною стає сформульована Б.Хмельницьким у першій половині 1649 р. державна ідея, що передбачувала утворення незалежної держави у межах етнічно-українських земель, які знаходяться в складі Речі Посполитої.

Якісно іншою (порівняно з дореволюційною) складалася функціональна підсистема, що знайшло свої вияви як у політичному процесі, так і в політичному режимі. Нові органи влади забезпечували становлення політичної системи, її діяльність та поширення на інші українські землі. Політичний процес (особливо у періоди гетьманатів Б.Хмельницького й П.Дорошенка) характеризувався миттєвим реагуванням на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася не на методи примусу, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати нове суспільство, що народжувалося, й зберегти цілісність козацької України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю у руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи з обстоювання суверенітету витвореної держави.

Непростим залишається питання з'ясування сутності політичного режиму, оскільки, по-перше, він знаходився у процесі становлення, а по-друге, постійно переживав трансформації. Зокрема, у 1648 р. почав встановлюватися режим партисипітарної демократії (демократії участі), оскільки козаки і поспільство брали активну участь у роботі генеральних і полкових рад, обирали старшин, помітно впливали на внутрішню і зовнішню політику уряду. У наступні роки гетьманату Богдана Хмельницького спостерігалось його явне еволюціонування у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму, тобто «такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...»⁴⁹. Після смерті українського володаря (1657) режим втрачає риси авторитарного, набуваючи ознак олігархічного (влада тепер зосереджувалася не стільки у руках гетьмана, скільки групи генеральних старшин і полковників). Паралельно відбувалося також відродження демократичних засад, що найбільш яскраво виявилось у Правобережжі за гетьманату П.Дорошенка та у Запорозжжі. У Лівобережній Гетьманщині режим відзначався поєднанням як рис авторитаризму, так і партисипітарної демократії.

Як головну в функціональному комплексі витвореної в козацькій Україні політичної системи слід виділити стратегічну функцію (керівництво суспільством; визначення політичних цілей, спрямованих на зміцнення влади, політичних інститутів, розвиток соціальних від-

носин тощо). Найбільш ефективно вона реалізувалася за гетьманату Б.Хмельницького, коли інтенсивно розбудовувалася Українська держава, формувалося нове суспільство. Аналогічні тенденції спостерігались і в Правобережній Гетьманщині за часів правління П.Дорошенка.

Щодо функції владно-політичної інтеграції суспільства, то її реалізація відбувалася далеко не завжди ефективно. Якщо уряди Б.Хмельницького, П.Дорошенка й І.Самойловича виявилися спроможними, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, забезпечувати єдність соціуму (хоча суперечності й конфлікти мали місце), то прорахунки урядів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері та І.Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичної боротьби, що зрештою призвело до розпаду власне самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про функцію регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивну). Тільки за гетьманування Б.Хмельницького приділялася велика увага регламентації політичних відносин і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П.Дорошенка та І.Самойловича) вона далеко не завжди успішно виконувала свої безпосередні завдання. Ефективно діяла мобілізаційна функція, завдяки чому козацька Україна впродовж тривалого часу спромоглася вести успішну боротьбу із зовнішніми ворогами. У зародковому стані знаходилася функція легітимізації, покликана узгоджувати реалії політичного життя з офіційно діючими політичними і правовими нормами⁵⁰.

Виникають труднощі в маркуванні типології української політичної системи. Згідно з класифікацією, запропонованою М.Вебером, її можна зарахувати до систем традиційного типу, хоча за гетьманату Б.Хмельницького відбулася її трансформація у систему харизматичного типу.

Витворення власної політичної системи стало найбільшим здобутком Української національної революції.

2. Політичні інститути

Головним інститутом будь-якої політичної системи, безумовно, є держава. Її формування в Україні розпочалося в умовах відсутності власних управлінських структур (лише у козацькому регіоні з'явилися їх зародки) та неоформленості національної державної ідеї. Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для тогочасного європейського суспільства політична еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів — козацтво. Утвердження державного організму відбувалося шляхом революційного злам, а не пристосування до політич-